

CULTUL LUI APOLLO ÎN COLONIILE GRECEȘTI DIN MAREA NEAGRĂ*

FLORINA PANAIT-BÎRZESCU**

Direcțiile de cercetare în istoria cultelor grecești s-au concentrat fie pe studiul unei singure divinități venerate în toată lumea greacă, fie pe cel al tuturor cultelor dintr-o regiune. Însă creșterea volumului de descoperiri arheologice, pe de o parte, iar pe de altă parte, diversificarea abordării acestora au dus adesea la o limitare asupra cultului unei singure divinități într-o regiune anume. Din această categorie face parte și lucrarea de față, ce privește cultul lui Apollo în coloniile grecești din Marea Neagră. Apollo este divinitatea principală a celor mai multe colonii pontice, cultul său fiind „moștenit” din cetățile de origine, în primul rând Miletul și Megara, determinantă pentru rolul său important în coloniile pontice fiind și implicarea oracolelor de la Delphi și Didyma. Tratarea coloniilor pontice în ansamblul lor a fost impusă în primul rând de unitatea geografică a Mării Negre, în jurul căreia sunt așezate, iar în al doilea rând de originea, milesiană sau megariană, care presupune existența unui „bagaj” comun de tradiții cultice al coloniilor din acest spațiu. Scopul unei astfel de lucrări este în primul rând de a desprinde cultul divinității de fundalul staturii sale panelenice pentru a evidenția și valorifica particularitățile locale. Au fost avute în vedere evidențele epigrafice, iconografice și arheologice pentru a urmări formele de manifestare ale cultului său din întreg spațiul pontic pe întreaga perioadă de existență a acestuia, începând cu momentul fondării coloniilor până în secolul al IV-lea p. Chr. Întinderea mare a perioadei și a ariei avute în vedere presupune o seamă de schimbări radicale de la o epocă la alta, precum și existența unor particularități regionale în interiorul spațiului pontic, rezultate în urma evoluției ulterioare întemeierii coloniilor, la care și interacționarea cu mediul local a contribuit. O altă problemă urmărită privește măsura în care se raportează cultul lui Apollo din colonii față de cel din metropolă și, de asemenea, măsura în care se distanțează de restul lumii grecești.

* Rezumat al tezei de doctorat susținute public pe data de 19.01.2012 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române. Comisia a fost formată din acad. Alexandru Vulpe, CȘ I Maria Alexandrescu-Vianu, coordonatoarea tezei de doctorat, și din următorii membri: prof. Alexandru Avram, CȘ II Mihaela Mănușu-Adameșteanu și CȘ II Livia Buzoianu

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: florina12@gmail.com

Diversitatea și complexitatea, pe de o parte, a categoriilor de materiale analizate, iar pe de altă parte, a problematicii în sine a subiectului au impus o structurare a lucrării în cinci capitole. Un prim capitol introductiv privește stadiul cercetării, problematica și sursele analizate. Interesul pentru cunoașterea cultului lui Apollo s-a manifestat încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului trecut prin articole dedicate în mod deosebit unor inscripții, baze de statui sau reprezentări monetare, însă progrese reale nu au fost făcute decât în ultima jumătate de secol, odată cu creșterea numărului de descoperiri, care au prilejuit reluarea problematicii referitoare la cultele cetăților pontice. De cele mai multe ori, tema cultului lui Apollo a fost tratată în articole, rareori fiindu-i dedicate capitole de monografii. Dintre puținele lucrări de acest tip amintim capitolul dedicat cultului lui Apollo din coloniile pontice de origine milesiană din monografia lui Norbert Ehrhardt *Milet und seine Kolonien* (Frankfurt/Main 1988), sau cel al lui Krister Hanell pentru cele megariene, în *Megarische Studien* (Lund 1934), aceștia urmărind cultul din colonii din perspectiva relației cu metropola. Recent, Dobrinka Chiekova a dedicat un capitol cultului lui Apollo din cetățile de pe coasta de vest a Mării Negre (*Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Berna, 2008), iar Anna Rusjaeva un alt capitol despre cultul lui Apollo într-o monografie despre cultele de la Olbia (*Religija i kul'ty antičnoj Ol'vii*, Kiev, 1992); întreprindere pe care a reluat-o în 2005, extinzând-o la coloniile din întregul bazin pontic într-o monografie dedicată cultelor din acest spațiu (*Religija pontijskih ällinov v antičnujue epokhu*, Kiev, 2005).

Noutatea lucrării de față, care reia studiul cultului lui Apollo din toate coloniile Marea Neagră, rezidă nu numai în amploarea abordării, ci și în metoda aplicată. Astfel, cultul este urmărit într-o primă etapă, anume în capitolul II, din punct de vedere topografic, pentru fiecare cetate în parte, începând din colțul sud-vestic al Mării Negre cu Apollonia, și mergând în jurul Mării Negre în sensul acelor de ceasornic, terminând cu cetățile de pe coasta de sud; acestea sunt grupate pe regiuni ale Mării Negre, determinate de cele patru puncte cardinale, regiuni care constituie totodată și un criteriu de împărțire în subcapitole. În această etapă s-a avut în vedere în principal o trecere în revistă a evidențelor, cu punctarea unor probleme legate de perioada de manifestare a cultului și de formele luate de acesta pentru fiecare cetate în parte, anume sanctuare, amplasarea lor și formele de manifestare arhitecturală, oficianții cultului și locul lor între magistrații cetății, diferitele tipuri de ofrande atestate, epiclezele de cult și originea lor, în fine tipurile iconografice atestate în diferite medii (sculptură, statuete, reprezentări monetare).

Toate acestea, comentate punctual pentru fiecare cetate în parte în capitolul II, au fost reluate într-o abordare sintetică în capitolul următor. S-a acordat o atenție deosebită: sanctuarelor, ofrandelor, epiclezelor, iconografiei și interferențelor culturale, acestea constituind de altfel problematica celor cinci subcapitole, ce formează substanța capitolului III.

Limitele cercetării în ceea ce privește studiul sanctuarelor și al inventarului acestora sunt date în primul rând de caracterul *săpăturilor sistematice sau de salvare*, existând o mare disproporție între unele situri cercetate sistematic în ultimul secol, precum Olbia și Histria, și alte situri a căror cercetare este aproape imposibilă din cauza suprapunerii orașului modern, aici încadrându-se o serie de situri de pe toate coastele Mării Negre. Acestea au suferit distrugerii nu numai din cauza locuirii continue, ci și din cea a *modificării peisajului geografic*, anume prăbușiri de faleze, sau submersia unor porțiuni ale siturilor, modificarea peisajului geografic făcând în cel mai rău caz imposibilă identificarea unor situri: Phasis, spre exemplu, cetate despre a cărei existență doar sursele literare mai stau mărturie.

Cu toate acestea, din evidența arheologică și epigrafică de care dispunem, pe de o parte, și din analogiile cu sanctuare ale lui Apollo din restul lumii grecești, pe de altă parte, în special din metropolele coloniilor pontice, reiese faptul că sanctuarul lui Apollo era de regulă amplasat relativ central, pe un loc impunător, acropolă sau promontoriu, în apropiere de agora și de alte construcții cu caracter public. Acesta adăpostea pe lângă altare și monumente care serveau cultul zeului, sub una sau mai multe epicleze, și sanctuarele altor divinități, formate în principal din altare și ofrande, uneori și temple, toate acestea înconjurate de regulă de o incintă.

Cel mai bine documentate sunt sanctuarele de la Olbia, la acestea adăugându-se identificarea ipotetică a sanctuarelor de la Histria, Odessos și Pantikapaion. Judecând după stadiul actual al săpăturilor în prima fază de existență a coloniilor, locurile de cult au avut un aspect modest, din care au rămas urme răzlețe, uneori dificil de interpretat. Sanctuarele din Marea Neagră au căpătat un aspect monumental spre sfârșitul perioadei arhaice și începutul celei clasice, cunoscând mai multe faze de distrugere și refacere în perioadele următoare, și o notabilă fază de degradare în perioada elenistică. Începutul perioadei romane se caracterizează, pentru unele dintre coloniile nord și vest pontice, prin încetarea funcționării ariilor sacre deja consacrate și relocarea lor după refacerea acestor cetăți.

Din inventarul sanctuarelor lui Apollo din Marea Neagră, atestate epigrafic și arheologic, amintim vasele de lustrație din marmură, *perirhanteria*, așezate de regulă la intrarea în sanctuar (Olbia și Tyras); mesele sau băncile destinate meselor sacre în comun, o posibilă astfel de *bathra* este atestată la Odessos, *kline* și *tricliniu* atestate epigrafic la Olbia în perioadă romană. Acestea mobilau foarte probabil un *estiatorion* aflat în apropierea templului, unde se țineau mesele cu ocazia sacrificiilor publice. Din vesela folosită cu acest prilej, inscripțiile menționează la Olbia dedicarea unor tripoduri și a unor fiale din metal prețios, însă este de presupus că o bună parte din vesela de cult sau votivă era din ceramică. Cea mai mare parte a graffitelor, care menționează numele sau inițialele lui Apollo, este scrisă pe vase ceramice precum: cupe, căni, farfurii, ulcioare, amfore, cratere, oinochoai. Într-un singur caz este menționat și conținutul vasului. Este vorba de dedicația unui anume Anaperres, fiul lui Anachyrsos, din neamul scoloților, de pe gâtul unei amfore clazomeniane, din al treilea sfert al sec. VI a. Chr. Acesta oferă din propria cheltuială o amforă cu miere lui Apollo Boras.

Peisajul sacru din cetățile pontice era împodobit și de alte monumente, stele, statui, reliefuri, dintre care făceau parte și statuile dedicate lui Apollo, din care s-au păstrat bazele descoperite la Apollonia, Labrys, Hermonassa, Histria, Olbia, Pantikapaion și Phanagoria sau în regiunea cetăților vest-pontice unde o serie de reliefuri cu reprezentarea cavalerului trac au fost dedicate lui Apollo. Sunt de amintit de asemenea atelierele pentru diverse tipuri de obiecte: din teracotă sau metal, care asigurau producția de votive a sanctuarului și chiar producția de monede. Este de presupus că sanctuarul lui Apollo a avut rolul și de autoritate monetară, primele emisiuni monetare fiind bătute, respectiv turnate aici. Astfel, se explică și forma primelor emisiuni cu valoare monetară, de vârf de săgeată – frunză de laur, respectiv delfinaș din cetățile vest-pontice: Apollonia, Histria, Olbia, și legenda ΑΠΟΛΑ pe o serie de emisiuni monetare din Pantikapaion.

Este de remarcat faptul că, spre deosebire de alte divinități, care primesc numeroase ofrande de tipul statuțelor din teracotă (în special divinitățile feminine), Apollo nu este cunoscut în coloniile din Pont, ca și în restul lumii grecești, decât prin ofrande puține, dar prețioase, care arată atașamentul față de cultul său al unei categorii sociale avute. Din rândurile acestora se alegeau preoții, familia sacerdotală de la Histria sau membrii dinastiei bosporane, care au deținut funcția de preot, indicând acest lucru.

Cel de-al treilea subcapitol al secțiunii de sinteză este dedicat epiclezelor, prezentate pe categorii derivate de la etiologia numelui. Dintre acestea, Ietros și Delphinios sunt atestate în majoritatea coloniilor pontice de origine milesiană, existența alăturată a celor două culte fiind asigurată pentru Olbia și postulată pentru Odessos și Hermonassa, probabil după un model similar Olbiei. Originea ioniană a epiclezei Ietros, pentru care în metropolă nu există decât argumente de ordin indirect și care constituie o particularitate a cultului lui Apollo din coloniile pontice, este susținută și argumentată în mod deosebit printr-un indiciu iconografic. Motivul arborelui și păsării, pe care îl întâlnim pe o serie monetară de la Apollonia, ce reproduce statuia lui Apollo Ietros, îi este atribuit constant și asociat în iconografia divinităților oraculare de pe coasta anatoliană, aparținând unui substrat pregrecesc, cretano-carian. Prin urmare este posibil ca oracolul de la Didyma să fi recomandat coloniștilor drept divinitate protectoare pe Apollo Ietros, divinitate de care nu erau străini și ale cărei virtuți vindecătoare erau în mod deosebit cerute de condițiile de mediu întâlnite pe coastele Mării Negre. Alegerea acestei epicleze rare, ce insistă asupra virtuților vindecătoare, trimite la ideea de epidemie, care poate fi înțeleasă atât în sensul strict al cuvântului, în strânsă legătură cu mediul în care au fost întemeiate coloniile, dar și în cel mai larg, în care epidemia este văzută ca un rău ce afectează echilibrul social. Astfel, se explică de ce Ietros apare în coloniile pontice ca divinitate poliadă. De altfel, și alte epicleze atestate în coloniile pontice, ca Hegemon la Phasis, Prostates la Olbia, precum și formulările de tipul Ἰστρομεδέοντι, πόλεως μεδέοντι Λαβρυτῶν, și probabil Βορυσθένης μεδέων Ἰητροός, exprimă funcția de protector al coloniștilor și în același timp de întemeietor

de cetăți. Aceasta este principala calitate pentru care a fost venerat Apollo în coloniile pontice. Indiferent dacă epicleza de cult face referire la o funcție anume (Ietros, Prostates), derivă de la un toponim local, pontic sau extra/pontic (Karabasmos, Milesios sau Aiginetos), de la un mit etiologic (Delphinios, Boreas, Eos), Apollo apare ca divinitate supremă, venerat în primul rând pentru calitatea de protector al cetății.

În ceea ce privește *iconografia* zeului, aceasta urmează în linii generale tendințele tipologice și stilistice ale reprezentărilor zeului din lumea greacă. O afinitate mai mare o are cu centrele artistice din cetățile est-grecești, dar și cu cele din Atica. Atestarea unor sculptori și a unor modele predilecte din aceste zone indică o influență ateniană în perioada clasică și una est-grecească în cea elenistică. În epoca romană, coloniile pontice, îndeosebi cele vestice, tind să intre în sfera iconografiei roman-provinciale, fapt observabil în calitatea artistică slabă a reprezentărilor și în preferința pentru modelele romane din iconografia zeului.

În fine, cel de-al cincilea subcapitol este dedicat interferențelor culturale dintre greci și autohtoni, Este vorba de trei studii de caz: coloniile grecești din mediul trac, Olbia în perioada romană și reprezentările lui Apollo descoperite în sanctuare cu pronunțat caracter negrecesc din nordul (Crimeea) și estul Mării Negre (Vani). În cazul coloniilor de pe coasta vestică a Mării Negre, se poate vorbi cel mult de o influență a iconografiei divinității grecești asupra celei a heros-ului local, reliefurile, respectiv inscripțiile atestă o legătură între Apollo și divinitatea locală tracă redată sub forma unui călăreț, reprezentând un procent nesemnificativ raportat la numărul total al acestor tipuri de monumente.

Un alt caz de manifestare a cultului în mediu barbar îl reprezintă Olbia în perioada romană. Aici constatăm o proporție considerabilă a numelor negrecești, de origine iraniană, probabil sarmați, printre strategii care îl venerează în mod deosebit pe Apollo Prostates. De asemenea, este de notat faptul că iconografia lui Apollo din Olbia romană indică tendințe spre conservatorism, o serie de reprezentări monetare redându-l pe zeu în maniera *kouroi*-lor arhaici. Continuarea acestei tradiții iconografice a fost probabil determinată nu numai de atașamentul olbienilor față de originile milesiene; aspectul războinic al zeului arcaș cu plete se bucura probabil de o apreciere mai mare printre barbari, decât efeminatul Kitharodos. În fine, al treilea caz discutat este cel al reprezentărilor de divinități grecești în sanctuare cu pronunțat caracter negrecesc, anume un sanctuar extraurban aflat pe înălțimea de la Gurzuf Sedlo din Crimeea, aparținând foarte probabil sciților din regatul cu capitala la Neapolis, și sanctuarul colchidian de la Vani. Aceste reprezentări, statui din bronz și statuete din bronz sau argint, au fost probabil preluate de populațiile indigene pentru a servi cultului divinității barbare echivalente. O astfel de echivalare este confirmată de un pasaj din Herodot, despre obiceiurile și credințele sciților, spre exemplu. Herodot amintește numele scitic sub care era venerat Apollo – Goitosyros. Cu toate acestea, istoricul ține să precizeze faptul că „statui, altare și temple nu au obiceiul să înalțe decât lui Ares”. În acest

context, nu poate fi vorba decât de un scit elenizat, elenizarea caracterizându-se în acest caz prin preluarea obiceiului grecesc de a reprezenta divinitatea și prin folosirea imaginilor produse într-o cetate greco-romană. O situație similară trebuie să fi existat și în Colchida. O altă posibilitate de interpretare a reprezentărilor lui Apollo în mediu barbar are în vedere practica grecilor de a dedica statui ale propriei divinități în sanctuare aflate în afara lumii grecești.

Principalele teze ale lucrării, evidențiate în special în capitolul destinat abordării sintetice, sunt prezentate într-un capitol de concluzii. Acesta este urmat de un capitol tip catalog, în care sunt descrise și comentate documentele epigrafice și iconografice, care au stat la baza lucrării, unele dintre ele inegal valorificate anterior. O primă parte a acestuia este destinată inscripțiilor și graffitelor, iar cea de-a doua surselor iconografice: sculpturi, reliefuri, statuete din metal și teracotă, geme și monede. Cu excepția monedelor, pentru care catalogul are doar caracter selectiv, toate celelalte au fost pe de-a întregul studiate și ilustrate. Această metodă a facilitat nu numai cercetarea exhaustivă a documentului în sine, ci a eliberat în același timp lucrarea de informații excedentare. Bibliografia constituie și ea un capitol reprezentativ în economia lucrării, rezultată ca urmare a sistemului de notare folosit (autor, an), sistem ales tot în ideea simplificării aparatului critic și eliberării spațiului destinat textului propriu-zis al lucrării.